

เสริมพลัง สร้างความรู้ สู่ความเข้าใจ: เครื่องมือวิถีชุมชน กับโครงการนักมานุษยวิทยาเดินดิน¹

ชญลักษณ์ ศรีสง่า²

จุไรรัตน์ ปิยะวัชร³

เพ็ญรุ่ง สุริยกานต์⁴

“จะเป็นอย่างไรถ้าคนในชุมชนสร้างความรู้ด้วยตนเอง” เป็นคำถามแรกที่น่ามาสู่การทำงานของโครงการนักมานุษยวิทยาเดินดิน ที่มาของคำถามเกิดจาก “ชนบ” ของการทำงานชุมชนในอดีต ที่อำนาจในการศึกษาเรียนรู้ผูกขาดอยู่กับนักวิชาการหรือนักวิจัยนอกชุมชน โครงการ “เดินดิน” จึงต้องการเสนอทางเลือกของการทำงานชุมชนในอีกรูปแบบหนึ่ง ด้วยการสนับสนุนให้ชุมชนสร้างความรู้ด้วยตนเอง

“การสนับสนุนให้คนในชุมชนสร้างความรู้ได้อย่างไร” เป็นคำถามที่สองในเชิงกระบวนการทำงาน ซึ่งจากทุนเดิมของทีมทำงาน ทำให้เริ่มจากสนับสนุนมุมมองและเครื่องมือทางมานุษยวิทยากับชุมชน เครื่องมือหลักในการทำงานประยุกต์จากเครื่องมือวิถีชุมชนของสำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ (สวสส.) ซึ่งทีมเดินดินนำมาใช้อยู่ 5 เครื่องมือ ประกอบไปด้วย แผนที่เดินดิน ผังเครือญาติ ปฏิทินชุมชน ประวัติชีวิต และประวัติศาสตร์ชุมชน “หัวใจ” ของการใช้เครื่องมือศึกษาชุมชนของเดินดิน คือสนับสนุนการสร้างความรู้ที่มาจากคนในชุมชน และที่สำคัญคือ “เสริมพลัง” (Empowerment) ให้คนในชุมชนมั่นใจศักยภาพของตนเองในฐานะผู้สร้างความรู้ และนำความรู้ไปขับเคลื่อนงานต่อไปได้

“เครื่องมือศึกษาชุมชนทำอะไรได้มากกว่างานชุมชนหรือไม่” เป็นคำถามที่สาม ที่มาพร้อมความท้าทายของทีมเดินดิน จากการนำเครื่องมือศึกษาชุมชนมาจัดอบรมเจ้าหน้าที่ภาครัฐร่วมกับกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงและชาวเล เพื่อสนับสนุนงานฟื้นฟูวิถีชีวิตกลุ่มชาติพันธุ์ตามมติคณะรัฐมนตรี “หัวใจ” ของการใช้เครื่องมือศึกษาชุมชนจึงขยายพรมแดนกว้างขึ้น จากเดิมสนับสนุนคนในชุมชนสร้างความรู้มาสู่การสนับสนุนให้เกิดพื้นที่สนทนาแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของกลุ่มคนที่หลากหลายในสังคม โดยมีเครื่องมือศึกษาชุมชนเป็นสื่อกลางที่เชื่อมร้อยความเข้าใจซึ่งกันและกัน

บทความนี้เป็นการรวมบทความขนาดสั้น ที่เรียบเรียงจากประสบการณ์การทำงานและประยุกต์ใช้เครื่องมือวิถีชุมชน 5 เครื่องมือ คือแผนที่เดินดิน ผังเครือญาติ ปฏิทินชุมชน ประวัติชีวิต และประวัติศาสตร์

¹ บทความประกอบงานประชุมวิชาการประจำปี HA National Forum ครั้งที่ 17 “คุณภาพในทุกกลมหายใจ” ห้อง Sapphire 201: งานบันดาลัย “15 ปีเครื่องมือ 7 ชั้น” 10 มีนาคม 2559 ณ ศูนย์การประชุม IMPACT FORUM เมืองทองธานี.

² นักวิจัยอิสระ

³ เจ้าหน้าที่บริหารโครงการ ฝ่ายวิจัยเพื่อท้องถิ่น สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

⁴ นักวิชาการศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

ชุมชน ของทีมทำงานโครงการนั้กมานุษยวิทยาเดินดิน ระหว่างปี 2554-2558 จำนวน 5 บทความ ประกอบไปด้วย

ร่วมกัน “อ่าน” ชุมชน ด้วยแผนที่เดินดิน

“ผังเครือญาติ” กับการทำงานร่วมกับชุมชน

“ปฏิทินชุมชน” เรียนรู้วิถีชุมชนผ่านงานและเวลา

ประวัติชีวิต: เรียนรู้ชีวิตเพื่อเข้าใจ และอยู่ร่วมในสังคมพหุวัฒนธรรม

ต่อภาพความทรงจำ: กระบวนการสืบค้นประวัติศาสตร์ชุมชนจากบ้านนาสู่บ้านจัดสรร

ในแต่ละบทความ ผู้เขียนอธิบายการประยุกต์ใช้เครื่องมือวิถีชุมชนแต่ละเครื่องมือในแบบของโครงการนั้กมานุษยวิทยาเดินดิน โดยกล่าวถึงเป้าหมายการนำไปใช้ กระบวนการทำงาน และผลที่เกิดขึ้น อย่างไรก็ตาม ในสถานการณ์การทำงานจริงโครงการนั้กมานุษยวิทยาเดินดินมีการใช้เครื่องมือศึกษาชุมชนหลายเครื่องมือร่วมกัน เพื่อเชื่อมโยงให้เห็นภาพชุมชนในหลายมิติ ไม่ว่าจะเป็นพื้นที่ ผู้คน เวลา และเรื่องราว (Story) ของชุมชน

ร่วมกัน “อ่าน” ชุมชน ด้วยแผนที่เดินดิน⁵

เพ็ญรุ่ง สุริยกานต์

แผนที่เดินดินเป็นเครื่องมือที่ใช้ทำความเข้าใจชุมชน โดยเป็นเครื่องมือสำรวจหรืออ่านชุมชน การทำแผนที่ช่วยเตรียมความพร้อมทีมงานก่อนจะศึกษาชุมชนในประเด็นที่ลึกซึ้งมากขึ้น เพราะทำให้เราสามารถเข้าใจคนได้จากการวิเคราะห์ที่ที่เขาอยู่อาศัย ซึ่งเป็นที่ทำกิจกรรมต่างๆในชีวิตประจำวัน เมื่อกิจกรรมแทบทุกอย่างเกิดขึ้นในชุมชน พื้นที่ของชุมชนจึงเต็มไปด้วยข้อมูลที่มีความหมายเกี่ยวกับผู้คนที่อาศัยอยู่ ทำให้พื้นที่ของชุมชนทุกแห่งมีความสำคัญและความแตกต่างจากชุมชนอื่น เราจึงสามารถทำความเข้าใจชุมชนจากทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นบ้านเรือน รอบๆบริเวณบ้านที่อาจจะไม่มีหรือไม่มีรั้ว ทางเดินสาธารณะ พื้นที่ทำกิจกรรมในหมู่เครือญาติ พื้นที่ทำพิธีกรรมหรือจัดงานประเพณี แปลงปลูกผักสวนครัว ที่ทิ้งขยะ บ่อน้ำจืดสำหรับใช้สอย ฯลฯ ทั้งหมดนี้เป็นร่องรอยที่ช่วยให้รู้ความเป็นมาของชุมชน วิถีชีวิตในรอบวันหรือรอบปี ความสัมพันธ์ของผู้คน สิ่งที่คุณในชุมชนให้คุณค่า รวมถึงช่วยให้มองเห็นปัญหาในพื้นที่ได้นอกจากเห็นรายละเอียดของพื้นที่ภายในชุมชนแล้ว แผนที่เดินดินยังเป็นเครื่องมือช่วยปะติดปะต่อเรื่องราวต่างๆในเวลาอันรวดเร็ว ทำให้เห็นเรื่องราวของชุมชนที่มีความเชื่อมโยงกัน แผนที่เดินดินจึงเป็นเครื่องมือแรกๆที่ทีมเดินดินเลือกใช้ในการทำงานร่วมกับชุมชน

ก่อนจะออกเดินสำรวจจริง คณะทำแผนที่จะต้องทำความเข้าใจเบื้องต้น เกี่ยวกับแนวคิดของแผนที่เดินดิน ซึ่งให้ความสำคัญกับการบันทึกพื้นที่ทางกายภาพและพื้นที่ความสัมพันธ์ทางสังคม คือพื้นที่ๆคนในชุมชนมาใช้ทำกิจกรรม ทั้งระดับบุคคล ครอบครัว ระดับชุมชน ไปจนถึงเป็นพื้นที่ๆคนจากหลายๆชุมชนมาใช้ร่วมกัน ซึ่งจะทำให้รู้ว่าคนในชุมชนมีความสัมพันธ์กับพื้นที่ของตนเองอย่างไร และการใช้พื้นที่นั้นได้สร้างความสัมพันธ์ระหว่างกันและกันรูปแบบไหนบ้าง จากนั้นทดลองทำแผนที่จากความทรงจำที่แต่ละคนมีต่อชุมชนของตัวเอง ซึ่งทำให้เข้าใจว่าการทำแผนที่คือการย่อส่วนเอาพื้นที่จริงๆ ลงมาอยู่ในกระดาษแผ่นเล็กๆ และเนื้อหาของแผนที่นั้นมีความเกี่ยวข้องกับประสบการณ์และมุมมองของคนเขียนเอง เรื่องเล่าของชุมชนในแผนที่ความทรงจำจึงมีคนเขียนเป็นศูนย์กลาง ซึ่งปรากฏให้เห็นเป็นพื้นที่ทางกายภาพที่ผู้เขียนรู้จักคุ้นเคย เช่น บ้าน สถานที่ที่ไปบ่อย เส้นทางที่ใช้เป็นประจำ และยังมีพื้นที่ว่างอยู่เป็นจำนวนมาก ดังนั้นการทำความเข้าใจชุมชนจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องเขียนแผนที่จากการเดินสำรวจจริงๆ และควรทำงานโดยชวนให้คนหลายๆกลุ่มเข้ามามีส่วนร่วม ซึ่งจะช่วยให้มองเห็นชุมชนจากหลายมุมมอง

⁵ สัมภาษณ์จากสรุปประชุมปฏิบัติการเพื่อสื่อสารความเข้าใจอันดีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ชาวเล 25 – 26 มิถุนายน 2557 ณ โรงแรม เดอะบริษา บีช รีสอร์ท เขาหลัก ตำบลลำแก่น อำเภอท้ายเหมือง จังหวัดพังงา ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

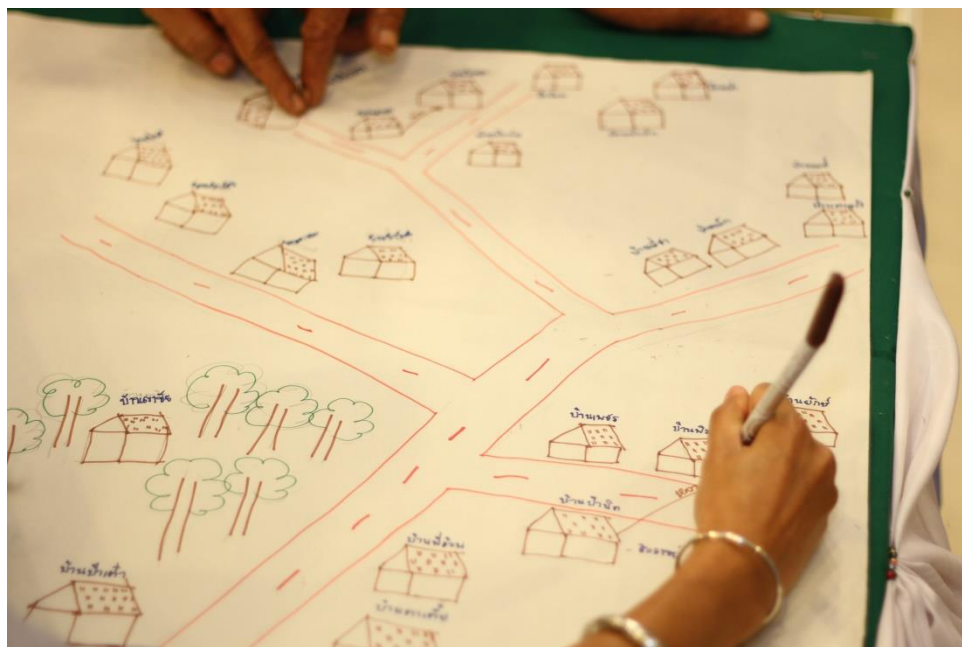
อ่าน “ชุมชนวัฒนธรรมพิเศษ” ด้วยแผนที่เดินดิน

2 มิถุนายน พ.ศ. 2553 คณะรัฐมนตรีได้มีมติเห็นชอบหลักการ “แผนนโยบายการฟื้นฟูวิถีชีวิตชาวเล” ตามที่กระทรวงวัฒนธรรมเสนอ และให้หน่วยงานที่เกี่ยวข้องนำแผนดังกล่าวไปเป็นแนวทางปฏิบัติ โดยแผนนโยบายประกอบด้วย **มาตรการระยะสั้น**และ**มาตรการระยะยาว** มาตรการฟื้นฟูในระยะยาว ที่ต้องดำเนินการภายใน 1-3 ปี คือ การพิจารณากำหนดพื้นที่เขตวัฒนธรรมพิเศษที่เอื้อต่อกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีลักษณะสังคมวัฒนธรรมจำเพาะ⁶ ซึ่งจะช่วยคุ้มครองพื้นที่ต่างๆ ของชุมชน ได้แก่ พื้นที่อยู่อาศัย พื้นที่ทำมาหากิน และพื้นที่ทางจิตวิญญาณ นั้นมีปัญหาของการนำแผนนโยบายไปสู่ปฏิบัติการที่เป็นรูปธรรม สาเหตุหนึ่งมาจากมาตรการดังกล่าวยังไม่ชัดเจน ทำให้เกิดข้อสงสัยทั้งจากหน่วยงานที่มีส่วนเกี่ยวข้องและชุมชน โดยมีคำถามสำคัญคือ อะไรคือพื้นที่เขตวัฒนธรรมพิเศษ? พื้นที่ตามวัฒนธรรมดั้งเดิมของชาวเลมีลักษณะอย่างไร? และควรจะมีขอบเขตในการคุ้มครองแค่ไหน? ในเมื่อทุกวันนี้ภูมิทัศน์ทางวัฒนธรรมของชุมชนมีความเปลี่ยนแปลงไปมาก ทำให้คนในชุมชนอธิบายตัวเองได้ยาก และยังทำให้คนทำงานซึ่งเป็นคนจากข้างนอกชุมชนตั้งคำถามกับคุณค่าของพื้นที่ชุมชนที่สมควรจะได้รับการคุ้มครอง ทีมเดินดินใช้แผนที่เดินดินเป็นเครื่องมือชวนให้ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทั้งในชุมชนและคนนอกที่ต้องทำงานร่วมกัน มาทำแผนที่ด้วยกันเพื่อช่วยกันอ่านและตีความ ระบุขอบเขต และประเมินคุณค่าของพื้นที่เขตวัฒนธรรมพิเศษร่วมกัน

มิถุนายน 2557 ครบรอบ 4 ปี นโยบายฟื้นฟูวิถีชีวิตชาวเล ตามมติคณะรัฐมนตรี จึงมีการจัดประชุมปฏิบัติการจัดทำข้อมูลเพื่อสารความเข้าใจอันดีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ชาวเลที่ชุมชนทับตะวัน ตำบลบางม่วง อำเภอตะกั่วป่า จังหวัดพังงา ซึ่งเป็นชุมชนของชาวมอแกน ที่ถูกเสนอให้เป็นพื้นที่นำร่องในการกำหนดเป็นพื้นที่เขตวัฒนธรรมพิเศษ⁷ แต่ยังไม่มีการปฏิบัติการที่เป็นรูปธรรมแต่อย่างใด และถ้ามองจากสายตาของคนนอกอาจจะเห็นชุมชนในขณะนั้นมีลักษณะตั้งอยู่ในทุ่งโล่งๆ มีบ้านเรือนเกาะกันเป็นกระจุก 3 กระจุก แยกออกจากกัน 2 ส่วนแรก อยู่ทางฝั่งหาดบางสัก ตะวันออกของถนนเพชรเกษม ได้แก่บริเวณที่เรียกว่า “ซอยตาสุด” และ “ทุ่งทุ” ส่วนที่ 3 อยู่ทางฝั่งตะวันตก บนเนินเขา ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “บ้านบนไร่” มีบ้านเรือนเพียงไม่กี่หลังที่มีรูปแบบดั้งเดิม

⁶ แผนนโยบายในการฟื้นฟูวิถีชีวิตชาวเล (ออนไลน์) เข้าถึงได้จาก http://www.cabinet.soc.go.th/soc/Program2-3.jsp?top_serl=223933 , 26 กุมภาพันธ์ 2559.

⁷ แนวคิดเขตสังคมและวัฒนธรรมพิเศษกลุ่มชาติชาวเล โครงการนำร่องอันดามัน สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และมูลนิธิชุมชนไท ร่างเป็นเอกสารประกอบการขับเคลื่อน “เขตวัฒนธรรมพิเศษ” กรกฎาคม 2556 , ใน การประชุมเชิงปฏิบัติการเพื่อขับเคลื่อนนโยบายการฟื้นฟูวิถีชีวิตชาวเลตามมติคณะรัฐมนตรี 2 มิถุนายน 2553 ระหว่างวันที่ 10 – 11 กรกฎาคม 2556, 27 – 35, ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

การทำงานครั้งนี้เป็นการทำงานร่วมระหว่างคนในชุมชนบ้านทับตะวันและเครือข่ายชุมชนชาวเล 5 จังหวัด เจ้าหน้าที่จากสำนักงานวัฒนธรรมจังหวัด นักวิชาการ และนักพัฒนาเอกชน แบ่งกลุ่มสำรวจออกเป็น 3 กลุ่ม เพื่อเดินให้ทั่วถึง ผลจากการสำรวจแค่เพียงครั้งวันทำให้ได้มองเห็นพื้นที่อยู่อาศัย ที่ทำมาหากิน และพื้นที่ทางจิตวิญญาณของชาวมอแกน ในความหมายตามวิถีชีวิตวัฒนธรรมของชุมชน เช่น พื้นที่ชุมชนในปัจจุบันประกอบด้วยกลุ่มบ้านที่เรียกชื่อตามการใช้ลักษณะพื้นที่ พิษพรรณที่ขึ้นในพื้นที่ และชื่อบุคคล ได้แก่ บ้านทุ่งนายาว-ทุ่งขี้ทราย (ซอยตาสุด) บ้านทุ่งทุ-ทุ่งเค็ด และบ้านบนไร่ เป็นพื้นที่ของครัวเรือนซึ่งเกาะกันตามกลุ่มเครือญาติและเพื่อนบ้าน มีพื้นที่ทำพิธีกรรมของกลุ่มตระกูล และพื้นที่สุสาน เช่น ที่บ้านบนไร่ เป็นต้น

แหล่งทำมาหากินอยู่บริเวณรอบๆ ชุมชนทั้งที่อยู่ในแผ่นดิน ป่าชายเลน ชายหาด และชายฝั่ง ทะเล เช่น ชุมเหมืองเก่า เป็นที่หาหอย หาปลา และวิดแร่ บริเวณชุมชนเขียวเป็นทั้งพื้นที่ป่าชายเลน ต่อกับทางน้ำจากด้านในแผ่นดิน และเป็นพื้นที่ชุมเหมืองเก่า เป็นที่หาปู หาปลา หาหอย หาห้วมันทราย วิดแร่ และเป็นจุดเรือ ซึ่งปัจจุบันถูกนายทุนอ้างสิทธิ์และกีดกันไม่ให้ชาวบ้านเข้ามาใช้ประโยชน์ ชายฝั่งที่หัวแหลม ซึ่งคนในชุมชนเรียกว่าหัวกรัง เป็นที่หาหมีกูดูยว ซึ่งปัจจุบันกลายเป็นฟาร์มเลี้ยงกุ้ง และในอดีตคนแถบบ้านบนไร่เคยทำไร่ข้าว ก่อนมีการประกาศเป็นพื้นที่สงวนของกรมอุทยานแห่งชาติ และบริเวณซอยตาสุดก็เคยเป็นทุ่งนาของเถ้าแก่ ซึ่งชาวมอแกนเคยไปรับจ้างทำนา

พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์นอกจากในชุมชนแล้ว บริเวณศาลพ่อตาสามพันถือว่าเป็นพื้นที่สำคัญมากเพราะเป็นที่ประกอบพิธีกรรมไหว้พ่อตาสามพัน ซึ่งถือเป็นบรรพบุรุษของชาวมอแกน พิธีกรรมทั้งที่จัดในพื้นที่ชุมชนและที่ศาลพ่อตาสามพัน เป็นงานที่คนในชุมชนทั้งสามแห่งจะต้องมาทำร่วมกัน ทำให้เห็นว่าแม้ชุมชนจะอยู่แยกกันในเชิงกายภาพ แต่ก็มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันผ่านการทำพิธีกรรมร่วมกัน

รูปแบบการใช้พื้นที่ตามวิถีชีวิตวัฒนธรรมของชาวมอแกนบ้านทับตะวัน

การทำแผนที่เดินดินช่วยให้เราได้มองเห็นรายละเอียดของแต่ละพื้นที่ และได้เรียนรู้ว่าพื้นที่ชุมชนมีความเชื่อมโยงกันอย่างไร มีปัจจัยอะไรบ้างที่ทำให้พื้นที่ชุมชนเกิดความเปลี่ยนแปลง ได้วิเคราะห์พื้นที่ชุมชนว่า อะไรคือพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่ถูกรักษาสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่น แบบไหนที่ถูกปรับประยุกต์เพื่อให้สอดคล้องกับเงื่อนไขปัจจุบัน ซึ่งนำไปสู่การประเมินคุณค่าและปัญหาที่เกิดขึ้นกับพื้นที่ร่วมกัน นอกจากนี้คนทำแผนที่ยังได้เรียนรู้ว่าสิ่งสำคัญของกระบวนการทำแผนที่คือการทำงานด้วยกัน ซึ่งจะนำไปสู่การเป็นเจ้าของความรู้ร่วมและการทำงานร่วมกันในอนาคต การทำแผนที่เดินดินจึงอาจเป็นสะพานเชื่อมระหว่างคนและข้อมูลจากชุมชนกับการแก้ปัญหาเชิงนโยบายได้

“ผังเครือญาติ” กับการทำงานร่วมกับชุมชน

จุไรรัตน์ ปิยะวัชร

การทำความรู้จัก “ตัวคน” ถือเป็นขั้นตอนลำดับต้นๆในการทำงานกับชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการทำงานในเชิงวิชาการหรืองานพัฒนา การทำความเข้าใจคนในชุมชนจะช่วยให้เกิดการเรียนรู้ว่าชุมชนมีวิถีชีวิตอย่างไร เกี่ยวพันกับเรื่องใด และสามารถระบุตัวผู้กระทำการ (Actor) ในชุมชนที่จะมาทำงานร่วมกันได้ คนในชุมชนจะมีความผูกพันกันทางสังคมและอยู่ร่วมกันในระบบครอบครัวและเครือญาติ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่มีความซับซ้อน มีความเกี่ยวข้องโยงใยกับสิ่งต่างๆ ครอบครัวและเครือญาติเป็นระบบของเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกันทางสายเลือดและการแต่งงาน การทำความเข้าใจโครงสร้างครอบครัวรวมถึงระบบเครือญาติจึงเป็นพื้นฐานต่อการทำความเข้าใจชุมชนและมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการวิเคราะห์ชุมชน เพราะรูปแบบครอบครัวที่มีลักษณะต่างกัน ย่อมส่งผลต่อความสัมพันธ์และวิถีชีวิตที่แตกต่างกันด้วย

ในการทำงานร่วมกับชุมชนที่มึนเดินดิน⁸ ใช้ “ผังเครือญาติ” เป็นเครื่องมือพาไปรู้จักตัวคนทำความเข้าใจระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนผ่านครอบครัวและเครือญาติ โดยการเขียนแผนผังที่ใช้สัญลักษณ์แทนตัวบุคคลและเส้นแสดงความสัมพันธ์ทั้งทางสายเลือดและการแต่งงาน ผังเครือญาติมักมีชื่อเรียกแตกต่างกัน เช่น ผังสาแหรก แผนภูมิลำดับญาติ ผังสายตระกูล เป็นต้น นอกจากนี้ผังเครือญาติยังสามารถบอกแบบแผนการอยู่ร่วมกันและมิติต่างๆ ของคนในชุมชน เช่น หลังการแต่งงานมีการอยู่อาศัยแบบใด เป็นสังคมผู้หญิงหรือผู้ชายเป็นใหญ่ บางชุมชนเมื่อมีการแต่งงานผู้ชายต้องย้ายไปอยู่บ้านผู้หญิงเพื่อเป็นแรงงานในครอบครัวหรือครอบครัวที่มีผู้รู้ ปราชญ์ภูมิปัญญา ผู้ทำพิธีกรรม ผู้นำจิตวิญญาณ มีการสืบทอดในครอบครัวอย่างไร การทำผังเครือญาติสามารถเชื่อมโยงตนเองกับประวัติศาสตร์ชุมชนได้ เพราะข้อมูลในผังเครือญาติจะมีทั้งเรื่องราวและเรื่องเล่าของตระกูล การเคลื่อนย้าย การตั้งถิ่นฐาน ที่เชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์ชุมชนในลักษณะประวัติศาสตร์บอกเล่า ทำให้คนในตระกูลเกิดความภาคภูมิใจในตนเอง ทั้งยังทำให้เห็นค่านิยม ความเชื่อ ความศรัทธา ที่สะท้อนมาจากสถาบันครอบครัว มองเห็นแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงของชุมชน หรือแม้แต่เรื่องการถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินจากการทำผังเครือญาติก็สามารถบ่งบอกหลักฐานการอยู่อาศัยหรือการถือครองกรรมสิทธิ์ที่ดินในครอบครัวว่าเป็นมาอย่างไร ส่วนในแง่กระบวนการทำงานร่วมกันผังเครือญาติยังช่วยสร้างความคุ้นเคยและความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน ในมุมมองของ “คนนอก” ที่เข้าไปทำงานร่วมกับ “คนใน” ชุมชน ถ้าเริ่มการทำงานจากเครื่องมือผังเครือญาติพบว่าสามารถสร้างสัมพันธ์ภาพและความรู้สึกที่ดีต่อกันได้

⁸ ชื่อเต็ม “ทีมนักมานุษยวิทยาเดินดิน” ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) ปี 2554 - 2558

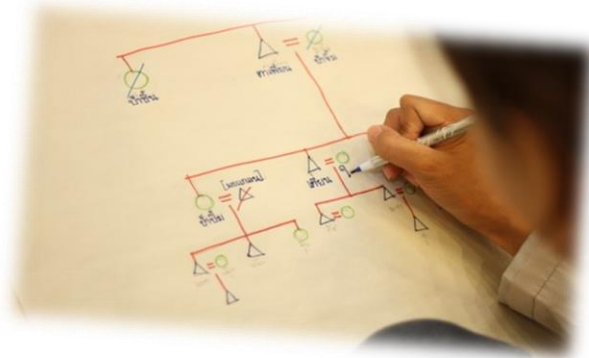
การทำผังเครือญาติสิ่งแรก คือต้องเรียนรู้สัญลักษณ์ในการทำผังเครือญาติ จะช่วยให้เขียนผังได้ง่ายขึ้น และต้องทำความเข้าใจร่วมกันว่าสัญลักษณ์แต่ละอย่างหมายถึงอะไร เพื่อความสะดวกในการเติมข้อมูลหรืออ่านผังเครือญาติได้ สิ่งที่สอง ต้องมองหาผู้ให้ข้อมูลหรือผู้ให้เรื่องราวของเครือญาติเพื่อจะได้ไปพูดคุย สอบถาม จดบันทึก ขณะเดียวกันก็ต้องคำนึงถึงการตั้งคำถามที่สร้างสรรค์โดยไม่ทำให้ผู้สนทนารู้สึกอึดอัดหรือถูกถามข้อมูลส่วนตัวอย่างไม่เต็มใจ เมื่อได้ข้อมูลจากการพูดคุยกับครอบครัวคนในชุมชนแล้วก็เชื่อมโยงข้อมูลเหล่านั้นลงในผังเครือญาติ และใส่ข้อมูลเพิ่มเติมนอกจากข้อมูลพื้นฐานที่มีชื่อ นามสกุล อายุ เพศ สถานภาพ บทบาทในครอบครัว แต่ยังใส่ข้อมูลอื่นเพื่ออธิบายตัวคนๆ นั้น และทำให้เห็นความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนหลากหลายรูปแบบ เช่น อาชีพ การศึกษา สุขภาพ ความชำนาญ/ความสามารถ พิเศษ เรื่องเล่า/ความทรงจำ สมาชิกกลุ่ม บทบาทในชุมชน ฯลฯ ข้อมูลเหล่านี้จะช่วยให้ทำความเข้าใจครอบครัว เครือญาติ และระบบความสัมพันธ์ในชุมชนได้มากขึ้น

จากประสบการณ์ทำงานโครงการนักมานุษยวิทยาเดินดินได้ใช้เครื่องมือผังเครือญาติทำงานร่วมกับชุมชนในสองลักษณะใหญ่ ๆ คือ ใช้เป็นเครื่องมือในการทำงานโครงการนักมานุษยวิทยาเดินดิน และเป็นหนึ่งในเครื่องมือที่ใช้สนับสนุน “แผนนโยบายการฟื้นฟูวิถีชีวิตชาวเล ตามมติคณะรัฐมนตรีวันที่ 2 มิถุนายน พ.ศ. 2553” ซึ่งมีการจัดประชุมปฏิบัติการจัดทำข้อมูลเพื่อสื่อสารความเข้าใจอันดีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ชาวเล ในวันที่ 25-26 มิถุนายน 2557 ณ ชุมชนชาวเลมอแกลน บ้านทับตะวัน ตำบลบางม่วง อำเภอตะกั่วป่า จังหวัดพังงา⁹

ในการประชุมจัดทำข้อมูลฯ ทีมเดินดินได้จัดอบรมการทำผังเครือญาติซึ่งเป็นหนึ่งในเครื่องมือศึกษาชุมชนให้แก่เจ้าหน้าที่จากหน่วยงานราชการและชาวเล เพื่อให้เกิดการเรียนรู้การทำงานร่วมกัน โดยฝึกปฏิบัติทำผังเครือญาติในห้องประชุมและปฏิบัติการจริงผ่านการศึกษาชุมชน ช่วงที่ผู้เข้าร่วมอบรมฝึกทำผังเครือญาติในห้องประชุมเป็นเพียงช่วงเวลาสองชั่วโมง แต่ก็สร้างให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างกันได้ เกิดการพูดคุยสอบถามเรื่องราวชีวิต ครอบครัว ความเป็นอยู่ จนสามารถเขียนผังเครือญาติได้ แม้จะไม่มีรายละเอียดตัวบุคคลมากนัก แต่ก็ทำให้เห็นว่าผู้เข้าร่วมอบรมเข้าใจหลักและวิธีการว่าผังเครือญาติทำให้เข้าใจชีวิตคนในชุมชนได้อย่างไร เมื่อได้ฝึกทดลองปฏิบัติในห้องประชุมแล้ว ผู้เข้าร่วมได้ลงมือปฏิบัติการจริงภาคสนามในชุมชนชาวเลมอแกลนบ้านทับตะวัน ผลจากการปฏิบัติการภาคสนามทำให้เห็นความสัมพันธ์ของครอบครัวและเครือญาติชาวเลมอแกลน ที่เจ้าหน้าที่จากหน่วยงานราชการในฐานะคนนอกยากที่จะเข้าใจหากไม่ได้พูดคุยหรือสัมผัสกับชุมชนจากมุมที่เป็นอยู่ เนื่องจากรูปแบบการอยู่อาศัยของชาวเลมอแกลนจะมีลักษณะครอบครัวที่นำลูกของญาติหรือผู้ที่นับถือกันเป็นญาติกันมาเลี้ยงเป็นลูกบุญธรรมและอยู่ร่วมภายใต้หลังคาเรือนเดียวกัน ลักษณะเช่นนี้อาจต้องทำความเข้าใจเรื่องความสัมพันธ์และการนับถือเป็นญาติที่โยงใยกันในชุมชน หรือแม้แต่การตั้งชื่อที่ถูกครอบด้วยระบบคิดที่มีความเป็นทางการ โดยมองไม่

⁹ การประชุมปฏิบัติการเพื่อสื่อสารความเข้าใจอันดีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ชาวเล 25 –26 มิถุนายน 2557 ณ โรงแรม เดอะบริชา บีช รีสอร์ท เขาหลัก ตำบลลำแก่น อำเภอท้ายเหมือง จังหวัดพังงา ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

เห็นอัตลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ ซึ่งการทำผังเครือญาติชาวมอแกนพบว่า หลายคนมีชื่อที่ตั้งใหม่เมื่อเข้าสู่ระบบการศึกษาในโรงเรียน ซึ่งเป็นคนละชื่อกับที่คนในชุมชนเรียก ชื่อที่คนในชุมชนเรียกจะเป็นชื่อที่ครอบครัวตั้งให้ตามความเชื่อหรืออ้างอิงกับสภาพแวดล้อมธรรมชาติรอบตัวที่มีความหมายกับชีวิต และแตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับชื่อที่ทางราชการตั้งให้เพื่อใช้ในระบบการศึกษาหรือทะเบียนราษฎร ซึ่งสร้างความสับสนในการทำผังเครือญาติพอสมควร นอกจากนี้ผังเครือญาติยังช่วยให้เห็นความสัมพันธ์ของชาวมอแกนบ้านทับตะวันที่ไม่ได้จำกัดแค่พื้นที่หมู่บ้าน แต่มีการเคลื่อนย้ายไปมาหาสู่กันกับเครือญาติที่บ้านเกาะนคร รวมไปถึงชุมชนชาวเลในอันดามัน ส่งผลให้วัฒนธรรม ประเพณี การทำมาหากิน มีลักษณะบางอย่างร่วมกัน เป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ และช่วยให้เข้าใจวิถีชีวิตชุมชนมากขึ้น

ส่วนการทำงานในโครงการนักมานุษยวิทยาเดินดินก็มีการใช้ผังเครือญาติด้วยการตีความตามความต้องการที่หลากหลาย เช่น กรณีโครงการศึกษาและประยุกต์ใช้เครื่องมือทางมานุษยวิทยาเพื่อพัฒนาพิพิธภัณฑ์มีชีวิตของชุมชนบ้านขี้เหล็กใหญ่ ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ ซึ่งต้องการค้นหาที่มาของบรรพบุรุษจากคำบอกเล่าแก่ลูกหลานว่า “เป็นบ้านเจ้าบ้านนาย” แต่ไม่สามารถอธิบายได้ว่าคืออะไร คณะทำงานจึงเริ่มค้นหาตัวตนของคนขี้เหล็กใหญ่ด้วยการทำผังเครือญาติ จากครอบครัว เป็นเครือญาติ และขยายไปสู่ชุมชน โดยมีวิธีการสืบหาข้อมูลที่น่าสนใจ ทั้งการพูดคุยกับผู้รู้ คนเฒ่าคนแก่ หลักฐานจากทะเบียนราษฎร หรือแม้แต่ป้ายหน้าที่เก็บอัฐิของบรรพบุรุษที่อยู่ในวัด จากนั้นจึงนำข้อมูลมาเชื่อมต่อกัน และติดผังเครือญาติที่มีขนาดสามเมตรในพื้นที่ศาลาวัดเป็นเวลาสองสัปดาห์ เพื่อให้คนในชุมชนช่วยกันตรวจทานและเติมเต็มข้อมูลของตนเอง ผลที่เกิดขึ้นจากการทำผังเครือญาติของคณะทำงาน สร้างให้เกิดความภาคภูมิใจแก่ลูกหลานในชุมชนทั้งในแง่การสืบเชื้อสายมาจากลาวหลวงพระบาง หรือการเป็นลูกหลานเจ้าพ่อพระยาแล แม้จะไม่สามารถยืนยันหลักฐานได้ชัดเจนนัก แต่ก็เป็นเรื่องราวที่มาจากสายตระกูล และเป็นการจุดประกายให้คนรุ่นใหม่ได้ศึกษาต่อ รวมถึงแนวความคิดต่อยอดการทำผังเครือญาติที่เป็นระบบมากขึ้น และมองถึงประโยชน์ในแง่การศึกษาที่เชื่อมต่อกับโรงเรียนในชุมชนอีกด้วย

หลายคนมักคิดว่าครอบครัวเครือญาติเป็นเรื่องง่ายที่แค่รู้ว่าใครเป็นพ่อ แม่ ลูก ปู่ย่า ตายาย เท่านั้น แต่จากประสบการณ์ทำงานเมื่อได้ไปสัมผัสกับข้อเท็จจริงของชุมชนจึงจะเห็นความซับซ้อน คุณค่า และความหมายหลายอย่างที่ซ่อนอยู่ อีกนัยยะหนึ่งการทำผังเครือญาติก็เป็นเหมือนการถอดรหัสความสัมพันธ์ของคนในชุมชน และต่อภาพผู้คนจนเห็นระบบความสัมพันธ์ที่เชื่อมต่อกัน ทั้งยังเป็นพื้นฐานของการทำความเข้าใจซึ่งกันและกัน ที่สำคัญคือนำไปสู่การทำงานที่ลดอคติทางชาติพันธุ์หรือกำแพงความรู้สึกที่มีต่อกันจนกลายเป็นอุปสรรคต่อการทำงานด้วย

“ปฏิทินชุมชน” เรียนรู้วิถีชุมชนผ่านงานและเวลา

จุไรรัตน์ ปิยะวัชร

ปฏิทินชุมชนคือ ตารางกิจกรรมที่รวบรวมเหตุการณ์ทั้งหมดที่เกิดขึ้นในรอบปีตามการนับเวลาของชุมชน บางชุมชนอาจมีการรวบรวมกิจกรรมในรอบเดือน โดยหลักสำคัญของการทำปฏิทินคือการเรียนรู้วิถีชีวิตของชุมชนผ่านเวลาของชาวบ้านว่าชุมชนทำอะไรบ้าง เพื่อจะได้เข้าไปมีส่วนร่วมไปกับกิจกรรมของชุมชนได้ เมื่อรู้ว่าเป็นรอบปีของชาวบ้านมีงานอะไรบ้าง มีการทำมาหากินแบบไหน หรือมีประเพณีพิธีกรรมอะไรส่งผลกับชุมชนอย่างไร เราก็สามารถวางแผนการทำงานให้สอดคล้องกับเวลาชีวิตของชาวบ้าน วิเคราะห์สถานการณ์ และเข้าใจการเปลี่ยนแปลงของชุมชนทั้งเรื่องเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม

โดยปกติการทำปฏิทินชุมชนมักจะแบ่งเป็นสองประเภทใหญ่ๆ คือปฏิทินเศรษฐกิจและปฏิทินวัฒนธรรม แต่จากประสบการณ์ทำงานโครงการนักมานุษยวิทยาเดินดินพบว่าการทำปฏิทินชุมชนสามารถจำแนกแยกย่อยได้ตามประเด็นที่ชุมชนสนใจ เช่น ปฏิทินอาหาร ปฏิทินท่องเที่ยว ปฏิทินเพาะปลูก ปฏิทินทรัพยากร ฯลฯ และยังพบการนับเวลาที่หลากหลายตามวัฒนธรรมของชุมชน เช่น การนับตามจันทรคติ นับตามข้างขึ้นข้างแรม นับตามช่วงมรสุม เป็นต้น ซึ่งการทำปฏิทินชุมชนจะเริ่มจากเก็บรวบรวมข้อมูลกิจกรรมที่เกิดขึ้นในชุมชนรอบหนึ่งปี หรือตามรอบการนับเวลาของชาวบ้าน บางชุมชนอาจไม่ได้เริ่มนับหนึ่งที่เดือนมกราคม สิ่งสำคัญคือเราต้องทำความเข้าใจวิธีการนับเวลา ซึ่งอาจมีเหตุผลที่มาจากความเชื่อหรือมีเงื่อนไขจากธรรมชาติแวดล้อม บ่อยครั้งที่มักพบว่าการเก็บข้อมูลกิจกรรมจะถามเพียงว่าเดือนนี้ทำกิจกรรมอะไร แต่ไม่ได้สืบหาไปให้ลึกว่ากิจกรรมนั้นทำที่ไหน ทำอย่างไร มีใครมาร่วมทำบ้าง ข้อมูลเหล่านี้มีส่วนสำคัญที่บอกเรื่องราวของชุมชน ทำให้เห็นเวลา ตัวคน และพื้นที่กิจกรรม ที่สามารถเชื่อมโยงกับแผนที่เดินดินและผังเครือญาติได้ หากศึกษาปฏิทินชุมชนให้ลึกไปกว่านั้นอีก เราจะเห็นอาชีพที่หลากหลายของชุมชน การรวมกลุ่มคน วิธีการผลิต และระบบความเชื่อของชุมชน

จากประสบการณ์ทำงานโครงการนักมานุษยวิทยาเดินดิน มีกรณีตัวอย่างการทำปฏิทินชุมชนที่น่าสนใจ เช่น กลุ่มเยาวชนโรงเรียนสามเงาวิทยาเขต¹⁰ ทำปฏิทินหมู่บ้านจัดสรร¹¹ อำเภอสามเงา จังหวัดตาก โดยแบ่งลักษณะการทำปฏิทินเป็น 3 แบบคือ ปฏิทินอาหาร ปฏิทินประเพณี และปฏิทินกิจกรรมในโรงเรียน เพื่อต้องการทราบว่า มีกิจกรรมอะไรในชุมชน แต่ละกิจกรรมมีความสัมพันธ์กับการทำมาหากินของครอบครัวอย่างไร และกลุ่มเยาวชนจะสามารถเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชนอย่างไรโดยไม่กระทบต่อการเรียนของตนเอง ซึ่งการทำปฏิทินใช้วิธีการนับเวลาตามเดือนสากลคือเริ่มต้นที่เดือนมกราคม กุมภาพันธ์ มีนาคม ไปจนถึงเดือนธันวาคม และซ่อนด้วยการนับเดือนตามแบบโบราณที่คนเฒ่าคนแก่ในชุมชนยังถือปฏิบัติอยู่

¹⁰ โครงการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น “บ้านนาในน้ำเหนือเขื่อนภูมิพล” ดำเนินงานในปี 2556

¹¹ ชื่อหมู่บ้านที่ย้ายมาจากชุมชนบ้านนา ปัจจุบันชุมชนบ้านนาเป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งของเขื่อนภูมิพล

โดยเริ่มจากการทำปฏิทินอาหาร สํารวจว่าในรอบปีมีอาหารอะไรบ้าง หาได้จากที่ไหน หาได้อย่างไร มีการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรอาหารอย่างไร เช่น อี๋งหากิน/ขายได้ในช่วงมิถุนายน-สิงหาคมที่บริเวณสนามบินเก่าและทุ่งนาในเขื่อนภูมิพล หาหน่อไม้ได้ในช่วงกันยายน-ตุลาคมบริเวณป่ารอบหมู่บ้าน หาเห็ดได้หลายชนิด เช่น เห็ดถอบในเดือนเมษายน-พฤษภาคม เห็ดโคนเดือนสิงหาคม-พฤษภาคม เห็ดเหล่านี้มีมากในบริเวณชายป่าเหนือเขื่อนภูมิพล นอกจากนี้ยังมีผักกาด ปลาสร้อย ปลาตะเพียน ลําไย การทำข้าวคั่ว ข้าวเกรียบ เชื่อมโยงถึงเรื่องทรัพยากรและความมั่นคงทางอาหารของชุมชน มีการทำฝ้าย (ปลูกเองในบ้าน) ช่วงวันสงกรานต์เพื่อต้อนรับลูกหลาน ช่วงเวลานี้คนในชุมชนจะรวมตัวกันจึงเป็นโอกาสที่ดีในการศึกษาชุมชน นอกจากปฏิทินอาหารแล้ว ยังมีปฏิทินประเพณีและปฏิทินกิจกรรมในโรงเรียน เมื่อทำปฏิทินครบทั้งสามแบบจึงนำมาเปรียบเทียบกัน พบว่า ช่วงที่มีการสอบปลายภาคคือ เดือนกันยายน-ตุลาคม เป็นช่วงเดียวกับที่ชุมชนจัดงานตานก้วยสลากและวันออกพรรษา ทำให้กลุ่มเยาวชนสามารถวางแผนได้ว่าจะจัดการตนเองอย่างไร จะเข้าร่วมกิจกรรมหรือช่วยงานชุมชนได้มากน้อยแค่ไหน ขณะเดียวกันผู้ใหญ่ก็เข้าใจและจัดกิจกรรมให้เหมาะสมกับกลุ่มเยาวชนได้เช่นกัน

อีกกรณีตัวอย่างที่น่าสนใจคือ การทำปฏิทินทำมาหากินและปฏิทินวัฒนธรรมของชาวเลอุรักลาไว้อยู่เกาะหลีเป๊ะ จังหวัดสตูล¹² ที่ได้รับอิทธิพลค่อนข้างมากจากกระแสการท่องเที่ยว กล่าวคือกิจกรรมและการทำมาหากินของชาวเลอุรักลาไว้อยู่เกาะหลีเป๊ะจะมีมากในช่วงเปิดรีสอร์ทหรือที่เรียกว่าช่วงไฮซีซั่น (High season) คือเดือนมกราคมถึงพฤษภาคม และเดือนพฤศจิกายนถึงธันวาคม ชาวเลจะไปทำงานรับจ้างในรีสอร์ท และทำอาชีพที่เกี่ยวข้องกับภาคบริการซึ่งเป็นผลจากการส่งเสริมการท่องเที่ยวเกาะหลีเป๊ะ เช่น การขับเรือพานักท่องเที่ยวดำน้ำ การแสดงร้องเงี้ยวให้นักท่องเที่ยวชม เป็นต้น หากเราจัดกิจกรรมกับชาวเลในช่วงเวลาเช่นนี้มักจะได้รับมีส่วนร่วมจากชุมชนน้อยกว่าปกติ แต่พอถึงช่วงมรสุมหรือช่วงโลว์ซีซั่น (Low season) ชาวเลอุรักลาไว้อยู่เกาะหลีเป๊ะจะทำมาหากินอย่างอื่น เช่น ซักไซ ตกเบ็ด ลากอวน หาปลิง แม้ว่าจะหาได้ตลอดทั้งปีแต่ก็ติดขัดเรื่องการได้รับอนุญาตจากอุทยานแห่งชาติตะรุเตา ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญของการทำมาหากิน และช่วงเดือนมกราคมถึงมีนาคม ชาวเลอุรักลาไว้อยู่เกาะหลีเป๊ะจะไปบ่ามัต (ไปพักผูกเรือหลบลมตะวันออกเฉียง) ที่เกาะอาดังตรงข้ามกับเกาะหลีเป๊ะ ซึ่งทำให้เห็นเรื่องการไต่ประโยชน์จากพื้นที่ที่ไม่ได้จำกัดแค่เกาะหลีเป๊ะ แต่ก็มีกำหนดขอบเขตจากอุทยานแห่งชาติตะรุเตาเช่นกัน

ส่วนปฏิทินวัฒนธรรมของชาวเลอุรักลาไว้อยู่เกาะหลีเป๊ะ จะมีพิธีกรรมและประเพณีในรอบปีที่สะท้อนความเชื่อที่หลากหลาย อาทิ การรํารองเงี้ยวและรํามะนาในพิธีลอยเรือช่วงเดือนพฤษภาคมและตุลาคม ซึ่งเป็นช่วงการเปลี่ยนแปลงฤดูกาล ในเดือนธันวาคมกลุ่มชาวเลที่นับถือคริสตศาสนาจะจัดงานคริสต์มาส ขณะเดียวกันก็มีการวันลาทวด ช่วงตรุษจีนมีพิธีเซ่งเม้งในลักษณะคล้ายกับคนจีนแต่เป็นกลุ่มชาวเล นอกจากนี้ยังมีการทำบุญบ้าน ทำบุญเปลว มีการทำตุสะบาลาครั้งสุดท้ายเมื่อ 10 ปีที่แล้ว แต่ชาวเลยังมีความทรงจำและบอก

¹² โครงการฟื้นฟูดนตรีชาวเลกลุ่มชาติพันธุ์อุรักลาไว้อยู่เกาะหลีเป๊ะ: ศิลปะการแสดงร้องเงี้ยว ดำเนินงานในปี 2556

เล่าข้อมูลได้ ปัจจุบันไม่มีการสืบสานต่อ และเป็นประเด็นให้เกิดการพูดคุยถึงแนวทางการฟื้นฟูวัฒนธรรมของชุมชน

ข้อมูลปฏิทินวัฒนธรรมของชุมชนชาวเลอุรักลาไว๊เบ เกาะหลีเป๊ะ จ.สตูล (วันที่ 21 สิงหาคม 2556)													
กิจกรรม / เหตุการณ์	ม.ค.	ก.พ.	มี.ค.	เม.ย.	พ.ค.	มิ.ย.	ก.ค.	ส.ค.	ก.ย.	ต.ค.	พ.ย.	ธ.ค.	
ปฏิทินวัฒนธรรม													
รำวงเงี้ยวในพิธีลอยเรือ + รำชะเมา					↔						↔		
รำชะเมาใต้บ เตือนโหนดได้แต่ต้องขึ้น 15 คำ (แล้วแต่โต๊ะหมอรำชะเมากำหนด)												↔	
จัดงานคริสต์มาส (24 ธ.ค.) เฉพาะคนนับถือคริสต์ศาสนา													
ดูสะพานปลา (ทำเรือจากต้นกล้วยไปลอย สะดะเคาะกระทิงหมู่บ้าน มีรำวงเงี้ยวและรำชะเมา													ทำครั้งล่าสุดเมื่อ 10 ปีที่แล้ว
วันลาทวด (14 คำ เดือน 6 และเดือน 11)					↔							↔	ไม่ไปจะบ่อย
ปายลาไว๊ (ดูขาทะเล) เมื่อทำประมงไม่ขึ้น					↔								
ครุขเงิน ทายาทที่มีเชื้อสายจีน					↔								
เข็งเม็ง ทายาทที่มีเชื้อสายจีน									↔				
ราชา (ทำบุญบ้าน+เปลว) ไม่ได้ถือตลอด													

จากกรณีตัวอย่างข้างต้นจะเห็นได้ว่าปฏิทินชุมชนไม่ได้บอกแค่ชุมชนมีกิจกรรมอะไร เกิดขึ้นในช่วงเวลาใด แต่ปฏิทินชุมชนยังช่วยทำให้เข้าใจชุมชนในมิติต่างๆ ที่สำคัญคือการทำ ความเข้าใจเวลาชีวิตของคนในชุมชนทั้งมิติวัฒนธรรม การทำมาหากิน และงานที่เกิดขึ้นในชุมชน ซึ่งเป็นข้อดีสำหรับคนทำงานกับชุมชนที่จะสามารถวิเคราะห์และรู้ว่าตนเองจะทำงานร่วมกับชุมชนได้อย่างไร

ประวัติชีวิต: เรียนรู้ชีวิตเพื่อเข้าใจ และอยู่ร่วมในสังคมพหุวัฒนธรรม¹³

ธัญลักษณ์ ศรีสง่า

ประวัติชีวิต คือเรื่องราวประสบการณ์ชีวิต ความทรงจำของผู้คนที่มีต่อตนเอง ครอบครัว คนรอบตัว และเชื่อมโยงกับชุมชน สังคม สิ่งแวดล้อมที่ดำเนินชีวิตอยู่ ซึ่งส่วนมากถ่ายทอดออกมาในรูปแบบของเรื่องเล่า การศึกษาประวัติชีวิตจึงทำให้เข้าใจชีวิตของผู้เล่าเรื่อง วิธีคิด วิธีมองโลก อารมณ์ความรู้สึก และบริบททางสังคมที่แวดล้อมชีวิตของผู้เล่า

เมื่อพิจารณาประวัติชีวิตในฐานะเครื่องมือศึกษาชุมชน เครื่องมือนี้จึงมีความสำคัญทั้งในฐานะที่ช่วยสร้างความสัมพันธ์กับคนในชุมชน และเป็นวิธีการศึกษาชุมชนผ่านเรื่องเล่าในชีวิตของคนในชุมชน ซึ่งด้วยคุณสมบัติเหล่านี้ ทีมนักมานุษยวิทยาเดินดินจึงเลือกประวัติชีวิตเป็นหนึ่งในเครื่องมือที่ใช้สนับสนุนงานฟื้นฟูวิถีชีวิตกลุ่มชาติพันธุ์ชาวกะเหรี่ยง ตามมติคณะรัฐมนตรี 3 สิงหาคม 2553 ในส่วนของการสร้างความเข้าใจและเรียนรู้ร่วมกันระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยง และเจ้าหน้าที่ภาครัฐจากสำนักวัฒนธรรมจังหวัด 15 จังหวัดที่เป็นที่ตั้งของชุมชนกะเหรี่ยง

ทำอย่างไรที่จะสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงและเจ้าหน้าที่ภาครัฐเป็นโจทย์หลักที่ทีมเดินดินนำมาออกแบบการทำงาน ซึ่งนำมาสู่การจัดประชุมปฏิบัติการเพื่อสื่อสารความเข้าใจอันดีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ชาวกะเหรี่ยง 2-5 มิถุนายน 2557 ณ บ้านบ่อหวี ตำบลตะนาวศรี อำเภอสวนผึ้ง จังหวัดราชบุรี ประวัติชีวิตเป็นเครื่องมือหนึ่งที่นำมาสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับแผนที่เดินดิน และปฏิทินชุมชน

ก่อนการจัดอบรมทีมเดินดินได้ค้นคว้าข้อมูลเกี่ยวกับชุมชนบ่อหวีจากเอกสาร พูดคุยกับนักวิชาการท้องถิ่นที่ศึกษาเรื่องกะเหรี่ยงสวนผึ้ง และลงภาคสนามพูดคุยกับชาวชุมชนบ่อหวี พร้อมเชิญเป็นวิทยากรในวันจัดอบรม รวมทั้ง “เตรียมสนาม” ซึ่งประกอบไปด้วยเตรียมเชิงพื้นที่ คือสื่อสารทำความเข้าใจกับชุมชนผ่านผู้นำชุมชน และเตรียมเชิงเนื้อหา คือสอบถามประวัติชีวิตคนในชุมชนที่ร่วมเป็นวิทยากร และนำข้อมูลส่วนนี้มาเชื่อมโยงกับข้อมูลที่ค้นคว้าจากเอกสาร เพื่อทำความเข้าใจวิถีชีวิตของกะเหรี่ยงบ้านบ่อหวีที่เปลี่ยนแปลงมาในแต่ละยุคสมัย ขณะเดียวกันการสัมภาษณ์ประวัติชีวิตก็ทำให้รับรู้ถึงอารมณ์ความรู้สึกของคนในชุมชนตั้งแต่บุกเบิกตั้งชุมชนประมาณ 70 -80 ปีที่แล้ว การทำมาหากิน ความเป็นอยู่ในชุมชน เช่นประวัติชีวิตของชายคนหนึ่งที่เคยทำงานคุมด่านตรวจรถเข้าออกเหมืองแร่ช่วงทศวรรษ 2510 ซึ่งเป็นช่วงกิจการเหมืองแร่ในอำเภอสวนผึ้งกำลังเฟื่องฟู ทศวรรษที่ 2520 เขาเข้ารับการอบรมเป็นผู้สื่อข่าวสาธารณสุขประจำหมู่บ้าน(ผสส.) ซึ่งเป็นช่วงที่มาเลเรียระบาดในชุมชนบ่อหวีอย่างหนักและต่อเนื่อง ชาย

¹³ สืบเคราะห์จากประสบการณ์ชีวิตในฐานะทีมนักมานุษยวิทยาเดินดิน และจากรายงานประชุมปฏิบัติการเพื่อสื่อสารความเข้าใจอันดีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ชาวกะเหรี่ยง 3-4 มิถุนายน 2557 ณ ภูผาผึ้งรีสอร์ท อำเภอสวนผึ้ง จังหวัดราชบุรี ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

คนนี้ทำหน้าที่เจาะเลือดผู้ป่วยส่งหน่วยมาเลเรีย นำยาไปให้ผู้ป่วยและติดตามการรักษา ทศวรรษที่ 2530 เขาเป็นหมอตินเปลา่เดินทางตรวจรักษาผู้คนในชุมชนเนื่องจากยังไม่มีสถานอนามัย รวมทั้งเป็นคนที่ยอมรับก่อตั้งกลุ่มสานเข่งซึ่งต่อมากลายเป็นแหล่งรายได้หลักของชาวบ่อหวี

การเตรียมสนามและเตรียมความเข้าใจก่อนจัดอบรมมีความสำคัญ เนื่องจากเป็นพื้นที่ใหม่ที่เริ่มทำงานด้วย และสัมพันธ์กับการออกแบบการอบรมที่ต้องการสร้างสภาพแวดล้อมที่เอื้อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงและเจ้าหน้าที่ภาครัฐ โดยทีมเดินดินมีบทบาทเป็นทีมสนับสนุนในส่วนของการสร้างพื้นที่สนทนา นำเสนอวิธีการศึกษาชุมชน และข้อมูลพื้นฐานของชุมชน ความคาดหวังที่มีต่อการอบรมไม่ได้มุ่งเน้น “ผลผลิต” หรือข้อมูลที่ได้จากการฝึกอบรม แต่เน้น “กระบวนการ” เรียนรู้เข้าใจชีวิตและวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยง และผู้เข้าอบรมสามารถนำมุมมองและวิธีการทำงานไปประยุกต์ใช้ในพื้นที่ที่รับผิดชอบต่อไปได้

ในวันจัดอบรม เครื่องมือประวัติชีวิตเริ่มจากการบรรยายว่าประวัติชีวิตคืออะไร ความสำคัญของประวัติชีวิต และวิธีเก็บข้อมูลประวัติชีวิตที่ไม่ได้มุ่งเน้นเฉพาะการเก็บข้อมูล แต่เป็นการฝึกการสนทนาที่เข้าใจชีวิต เข้าใจความเป็นมนุษย์ของตนเองและคู่สนทนา หลังจากนั้นให้ผู้เข้ารับการอบรมฝึกพูดคุยสอบถามประวัติชีวิตคนในชุมชนบ่อหวี (ที่ทีมเดินดินพูดคุยไว้ล่วงหน้า) โดยแบ่งผู้เข้าอบรมเป็น 2 กลุ่ม เริ่มจากให้ผู้เข้าอบรมระดมความคิดเห็นในกลุ่มว่าจะเริ่มพูดคุยอย่างไร จะตั้งคำถามอย่างไร เวลาในการพูดคุย 1 ชั่วโมง หลังจากนั้นแต่ละกลุ่มนำเสนอ

เวลาเพียง 1 ชั่วโมงอาจเป็นเรื่องยากที่จะทำความเข้าใจชีวิตของคนๆหนึ่งที่ฟังรู้จักกัน ข้อมูลที่ผู้เข้าอบรมสัมภาษณ์และนำเสนอเกี่ยวกับประวัติชีวิตชาวบ่อหวีอาจไม่มากนัก แต่สิ่งสำคัญของการฝึกสัมภาษณ์ประวัติชีวิต คือการฝึกการสนทนาและรับฟังเรื่องราวชีวิตของผู้คน ซึ่งอาจมีประสบการณ์ ความทรงจำแตกต่างไปจากผู้เข้าอบรม ขณะเดียวกันทำให้เข้าใจถึงจุดร่วมของชีวิตมนุษย์ที่ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ใด หรือ

กลุ่มวัฒนธรรมใด ต่างเผชิญกับความทุกข์ ความสุข ความเปลี่ยนแปลง การต่อสู้ดิ้นรนในชีวิตมาด้วยกัน ทั้งนี้ ความเข้าใจเหล่านี้มีความสำคัญในฐานะที่ช่วย “จุดประกาย” การทำงานชุมชนด้วยมุมมองที่เข้าใจในเพื่อนมนุษย์ ยอมรับและเคารพผู้คนที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรมในสังคม หรือเรียกอีกอย่างว่าสังคมพหุวัฒนธรรม

หลังการอบรม สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดแต่ละพื้นที่ได้นำแนวคิด และวิธีการศึกษาชุมชนไปศึกษาเรียนรู้ร่วมกับชุมชนกะเหรี่ยงในพื้นที่ และกลับมานำเสนอร่วมกัน 3-5 กันยายน 2557 เวลาสามเดือนหลังการอบรมเจ้าหน้าที่จากสำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดหลายพื้นที่ได้ลงชุมชน เรียนรู้ทำความเข้าใจ และทำงานร่วมกับชุมชนกะเหรี่ยง รวมทั้งเห็นช่องทางขับเคลื่อนงานในพื้นที่ เช่น สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดกำแพงเพชรที่มีแนวคิดทำเส้นทางท่องเที่ยวธรรมชาติร่วมกับชุมชนวังกะสัง (โวชะโก) ตำบลโป่งน้ำร้อน อำเภอคลองลาน จังหวัดกำแพงเพชร หรือสำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดสุโขทัยที่มีแนวคิดนำเครื่องมือศึกษาชุมชนไปขยายต่อภายในหน่วยงาน

แม้ว่าจะไม่สามารถอ้างว่าความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทั้งหมดมาจากเครื่องมือศึกษาชุมชน เพราะยังมีเหตุปัจจัยประกอบอีกมากมาย ไม่ว่าจะเป็นเงื่อนไขเฉพาะส่วนบุคคล เงื่อนไของค์กร เงื่อนไขพื้นที่ แต่การทำงานชุมชนและงานวัฒนธรรมที่เปิดพื้นที่ให้กะเหรี่ยงผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรมเข้ามามีส่วนร่วมในการทำงานกับหน่วยงานภาครัฐ ถือเป็นจุดเริ่มต้นและความพยายามที่สำคัญในการปรับเปลี่ยนวิธีคิดในการทำงานของภาครัฐที่มีโครงสร้างตามลำดับชั้นมาสู่การทำงานในแนวระนาบที่มีมิติของความเป็นมนุษย์เพิ่มมากขึ้น

ต่อภาพความทรงจำ: กระบวนการสืบค้นประวัติศาสตร์ชุมชนจากบ้านนาสู่บ้านจัดสรร¹⁴

ธัญลักษณ์ ศรีสง่า

“ความทรงจำมีหลายรูปแบบและปฏิบัติการในระดับที่หลากหลาย
สิ่งที่พวกเราจำก็มีหลากหลายชนิดและมีเหตุผลอยู่มากมายที่เราเลือกจำ”¹⁵

“ความทรงจำ” นอกจากช่วยทำความเข้าใจชีวิตของคนๆหนึ่งแล้ว ความทรงจำของคนหลายคนที่เกิดขึ้นในชุมชนยังสามารถต่อเป็นเรื่องราว หรือประวัติศาสตร์ของชุมชนได้ นี่คือประเด็นหลักที่ทีมศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร ใช้ออกแบบการจัดอบรมเครื่องมือทางมานุษยวิทยาให้กับคุณครูและนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4-6 โรงเรียนสามเงาวิทยาคม อ.สามเงา จ.ตาก

ที่มาของการจัดอบรม คือคุณครูชลอ ทัศนวิชัย และนักเรียนร่วมกันทำโครงการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น “บ้านนาในน้ำเหนือเขื่อนภูมิพล” กับโครงการนักมานุษยวิทยาเดินดิน โดยต้องการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนบ้านนา ซึ่งจมอยู่ในแม่น้ำปิงมาตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2500 จากการสร้างเขื่อนภูมิพล ชาวบ้านนาเดิมอพยพมาตั้งชุมชนที่ “หมู่บ้านจัดสรร” พื้นที่ที่ภาครัฐจัดให้ อีกส่วนอยู่ที่บ้านโสมง บ้านสันป่าบัว และรวมเป็นชุมชนชาวแพเหนือเขื่อนภูมิพล

เมื่อบ้านนาจมหายไปกับสายน้ำ การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนจึงต้องอาศัย “ความทรงจำ” ที่มีต่อบ้านนา มาเชื่อมต่อเป็นเรื่องราว ซึ่งนำมาสู่โจทย์ที่ว่า จะต่อภาพความทรงจำได้อย่างไร วิธีที่ทีมศูนย์ฯ นำมาใช้ คือชวนคุณครูและนักเรียนร่วมกันไปพูดคุยกับคนเฒ่าคนแก่ที่เคยอยู่บ้านนา แล้วนำข้อมูลจากความทรงจำของแต่ละคนมาเขียนเป็นเส้นเวลาหรือ timeline หลังจากนั้นจึงดึงเรื่องราวมาต่อกันเป็นประวัติศาสตร์ชุมชนบ้านนา

การเชื่อมต่อความทรงจำของแต่ละคน ทำให้เห็นว่าบ้านนาประมาณ 70 ปีที่แล้วไม่ได้เป็นชุมชนที่โดดเดี่ยว จากประวัติชีวิตตาอุ้นใจ สุภาโย ทำให้รู้ว่าตาอุ้นใจรับจ้างต่อเรือจากบ้านนาไประแหง (ตัวจังหวัดตาก) ใช้เวลา 1 คีน ค่าจ้าง 5 บาท ต่อคีน นำขึ้นกับพริกแห้งไปขายที่เมืองระแหง และขากลับซื้อข้าว กะปิ น้ำปลา มาขายที่

¹⁴ ตีพิมพ์ครั้งแรกใน จดหมายข่าวศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) ปีที่ 16 ฉบับที่ 83 (พฤษภาคม-กันยายน 2557): หน้า 12-13.

¹⁵ Misztal, Barbara A. 2003. **Theories of Social Remembering**. Philadelphia: Open University Press.

บ้านนา¹⁶ และประมาณ 50 ปีที่แล้วมีเรือเมล์ 2 ลำวิ่งระหว่างบ้านนา กับบ้านตาก (อ.บ้านตาก) เจ้าของเรือทั้ง 2 ลำ เป็นคนนครสวรรค์¹⁷ ตั้งแต่ปี 2500 เป็นต้นมา คนจากบ้านนาเริ่มอพยพมาบ้านจัดสรร ตาอุ๋นใจย้ายมาพร้อมกับพ่อแม่ด้วยการล่องแพ ใช้เวลาประมาณ 30 นาที รือไม้จากบ้านนามาปลูกใหม่ที่จัดสรร ของที่นำมาด้วย คือ ข้าว วัว ควาย ไม้ฟาบาน เสาบ้าน มาอยู่ที่รัฐจัดพื้นที่ไว้ให้ ใช้ชีวิตลำบาก ไม่มีไฟฟ้า พื้นที่เป็นป่า

เหตุการณ์อพยพของชาวบ้านนาเกิดขึ้นมาเกือบ 60 ปี ขณะที่ผู้ต่อภาพความทรงจำ คือ นักเรียน และคุณครู ซึ่งไม่ได้มีประสบการณ์ร่วมกับบ้านนา หรือไม่ก็อยู่ในวัยเด็กจนจำรายละเอียดไม่ได้ ส่วนมากเติบโตและใช้ชีวิตอยู่ที่บ้านจัดสรร โจทย์อีกโจทย์ที่เพิ่มขึ้นมาคือ นอกจากนำความทรงจำของคนที่มีประสบการณ์ชีวิตที่บ้านนามาเชื่อมต่อเป็นประวัติศาสตร์ชุมชนแล้ว จะเชื่อมต่อประวัติศาสตร์บ้านนา กับบ้านจัดสรรได้อย่างไร

ทีมศูนย์ฯ ให้คุณครูและนักเรียนที่เข้าอบรมแบ่งกลุ่มกันเขียนประวัติศาสตร์ชุมชนช่วงเวลาที่ตนเองรับรู้ หรือมีประสบการณ์โดยตรง ซึ่งมีเรื่องราวที่สะท้อนถึงความสนใจที่แตกต่างกันไปของคุณครูและนักเรียน เช่น ปี 2551 คุณครูเขียนว่าเป็นปีที่พระเจ้าทันใจ พระพุทธรูปสำคัญของชุมชนตั้งอยู่ที่บ้านนา ถูกขโมย และได้คืนมา ขณะที่นักเรียนเขียนว่าในปีเดียวกันนั้นมีร้านเกมเปิดในหมู่บ้าน ปี 2553งานคาราวานคลาสสิกมีการแสดงคอนเสิร์ตที่โรงเรียนชลประทานรังสรรค์ ปี 2554 ความเชื่อเรื่องเขื่อนจะแตกตอนน้ำท่วมใหญ่ของเด็กชายปลาบู่ทำให้คนบ้านจัดสรรบางคนอพยพไปที่อื่น

เมื่อนำความทรงจำของคนเฒ่าคนแก่มาต่อกับความทรงจำของคุณครูและนักเรียนทำให้เห็นพัฒนาการของชุมชนตั้งแต่บ้านนาจนถึงบ้านจัดสรร และยังทำให้เห็นถึงมุมมองของการ “เลือกจำ” ที่แตกต่างกันไปตามเงื่อนไขชีวิต เช่น เพศ วัย สถานภาพทางสังคม ซึ่งความทรงจำทั้งหมดนั้นสามารถนำมาเชื่อมต่อกันได้ กระบวนการทั้งหมดนี้จึงเป็นการสร้างการมีส่วนร่วมให้กับคนในชุมชนที่มาร่วมกันต่อภาพชุมชนจากความทรงจำของ

ตนเอง ทำให้ได้ประวัติศาสตร์ชุมชนแบบที่มองเห็นชีวิตของผู้คน และถ้ามองในฐานะชุดความรู้ การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนแบบมีส่วนร่วมยังเป็น “การกระจายอำนาจในการสร้างความรู้” ให้กับคนในชุมชนผู้เป็นเจ้าของความทรงจำ หรือเจ้าของความรู้อีกด้วย

¹⁶ อุ๋นใจ สุภาโย, นาย อายุ 87 ปี หมู่ที่ 4 บ้านท่าพิมาน ต.สามเงา อ.สามเงา จ.ตาก (สัมภาษณ์ 11 ตุลาคม 2556).

¹⁷ สันทนา ทอสาร, นาง อายุ 65 ปี หมู่ที่ 4 บ้านท่าพิมาน ต.สามเงา อ.สามเงา จ.ตาก (สัมภาษณ์ 11 ตุลาคม 2556).

บทส่งท้าย

“หัวใจ” ของการใช้เครื่องมือวิถีชุมชนแบบ “เดินดิน” คือ เสริมพลัง สร้างความรู้ สู่ความเข้าใจ หมายถึงการใช้เครื่องมือศึกษาชุมชนเป็นกระบวนการเสริมพลังให้คนในชุมชน หรือกลุ่มชาติพันธุ์มีความมั่นใจในการเป็นผู้สร้างความรู้ และนำความรู้นั้นไปขับเคลื่อนสร้างการเปลี่ยนแปลงร่วมกับภาคส่วนต่างๆ ในสังคม ซึ่งมองได้ว่าเป็นการกระจายอำนาจในการสร้างความรู้ ซึ่งในอดีตมักผูกขาดอยู่กับผู้เชี่ยวชาญ นักวิชาการ หรือเจ้าหน้าที่ภาครัฐ โดยกระบวนการนี้นำไปสู่การเพิ่มอำนาจต่อรองในเรื่องสิทธิ การดำรงอยู่ และตัวตนหรืออัตลักษณ์ รวมทั้งสนับสนุนให้เกิดการแสวงหาแนวทางใหม่ๆ ในการทำงานร่วมกันของคนในชุมชน กลุ่มชาติพันธุ์ และภาคส่วนต่างๆที่เกี่ยวข้อง

เครื่องมือวิถีชุมชนยังมีบทบาทในการสร้างความสัมพันธ์ และทำให้เกิดพื้นที่ของการสนทนาและเรียนรู้ร่วมกัน ทั้งภายในกลุ่มวัฒนธรรม เช่น คนในชุมชนหรือกลุ่มชาติพันธุ์ที่ศึกษาเรียนรู้เรื่องราวของตนเอง และการเรียนรู้ข้ามกลุ่มวัฒนธรรม เช่น คนในชุมชนกับคนนอกชุมชน กลุ่มชาติพันธุ์กับกลุ่มคนที่เกี่ยวข้อง ไม่ว่าจะเป็นนักวิชาการ เจ้าหน้าที่จากองค์กรพัฒนาเอกชน เจ้าหน้าที่ภาครัฐ ซึ่งการเรียนรู้ร่วมกันเป็นจุดเริ่มต้นที่นำไปสู่ความเข้าใจและการยอมรับในความแตกต่างหลากหลายของมนุษย์ ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญในการอยู่ร่วมกันในสังคม